

PÉCSI GYÖRGYI

Hasonmás, barát és jelkép

Cs. Szabó László és Petőfi Párizsban

Cs. Szabó László három önálló írásban örökítette meg a maga Petőfi-képét. Nem Petőfi költészetének esztétikáját, hanem az idea-emberét, „az egyetlen magyar költő[ét], akinél szó és tett fedí egymást”. Fiatalon, 1936-ban *Egy gondolat bánt engemet* címmel Petőfi elképzelt párizsi útjáról elbeszélést írt, majd 1973-ban két esszét: a *Petőfi Párizsban* címűben az elbeszélés gondolatát vizsgálta felül, a *De látod amottan a téli világot* címűben pedig Szendrey Júlia mellett mond védőbeszédet. Az elbeszélés '36-ban a Nyugatban, az esszék '73-ban az Új Látóhatárban s még abban az évben *Petőfiék* címmel kötetben együtt is megjelentek Münchenben, az Auróra Kiskönyvek sorozatban. A kilencvenes évek közepén kis házi kiadómmal Cs. Szabó-sorozatot terveztünk kiadni, három kötete jelent meg,¹ aztán elakadt. Cs. Szabó egyetlen fiától és jogörökösétől kértem engedélyt a kiadásra, azonnal megadta, mindössze egy kérése volt: ezt a három Petőfi(s) írást együtt, egy kötetben adjuk ki, a müncheni kiadás jegyzeteivel: „nekem kb. az utolsó szívügyem az egész »irodalmi örökséggel« kapcsolatban” – írta 1996-ban egy lapon. A három írás együttesen legföljebb száz oldal lett volna, s bevallom, különösnek találtam a javaslatot, számomra Cs. Szabó nem tűnt Petőfi elkötelezettjének, Arany Jánosénak inkább, pedig talán egész életében foglalkoztatta Petőfi. Petőfi, mint a vízjel, időnként megmutatja magát az életműben. S talán fiának az író is említhette valamikor, hogy nem bánná, ha a három szöveg együtt megjelenne, vagy csak annyit, hogy egybetartozónak tartja azokat, és hogy Petőfi különösen szívügye. „Hasonmás voltál [...] barát és jelkép” – írta az elbeszélés bevezetőjében, és megismétli majd a '73-as esszében is.

Cs. Szabó László az *Egy gondolat bánt engemet* című, három számozott részre tagolt elbeszélését 1936-ban írta, mely ugyanezen évben megjelent a Nyugat folyóirat 11. (novemberi) számában, és '36 karácsonyára Fáy Dezső tizenkét kőrajzával illusztrálva, merített papíron, a Magyar Bibliofil Szövetség kiadásában.² A következő évben, 1937-ben az író beválogatja az *Apai örökség* című elbeszéléskötetébe, francia nyelven pedig *La mort Petőfi* címmel az 1937. októberi számában a Nouvelle Revue de Hongrie is közölte. A többszöri megjelenés ellenére az elbeszélés nem aratott sikert. Fejtő Ferenc „kellemetlen” kötetnek nevezte, a Kalangya kritikusa, Kázmér Ernő szerint „nem egyéb, mint szerencsésen, ügyesen kifejlesztett trouvaille”.³ Cs. Szabó kései monográfusa, Papp Endre elnézőbb, szerinte „Petőfi-fantáziája virtuózan játszik a fikciók valóságsszimulációinak ütköztetésével”.⁴

Az *Egy gondolat bánt engemet* mottója egy Petőfi-levélrészlet. A költő 1847. május 26-án azt írja Szendrey Júliának, hogy „Nőtlen ségem utolsó hónapjait utazással töltöm. Megnézem a tengert, melyet annyira óhajtok már látni, mert hisz az rokona szívemnek; mély és viharos. Megnézem Shakespeare, Shelley és Byron hazáját, a sötét Angliát, s megnézem Béranger honát, a fényes Franciaországot, és magát Bérangert, a világ új megváltójának, a szabadságnak legnagyobb apostolát.”⁵

Tudjuk, Petőfi egész életében nem jutott el egyik országba sem, a vágyott út helyett ekkor történetesen Bejére ment, Tompa Mihályhoz, és onnan látogatta he-

tente menyasszonyát. Az elbeszélésben Cs. Szabó eljátszik a gondolattal, hogy mi lett volna, ha Petőfi 1847-ben valóban elutazik. A cselekmény szerint Londont el sem jut, Párizs ugyan megigézi, de szinte azonnal kiábrándul a középszerű Béranger-ből, Juliska leveleire egyre lanyhuló szorgalommal válaszolgat, aztán elfelejti. Magányosan teng-leng, '47-elejen Párizs megmozdul, a februári fölkelést gyorsan leverik, a királyt ugyan menesztik, de a kufárok elsikkasztják a forradalmat, erre válasz a júniusi lázadás, s a radikális költő – ha már Pestre pénz híján nem utazhatott – verseihez híven azonnal fegyvert kér, és csatlakozik a barikádon harcoló munkásokhoz. És az első este leteszi fegyverét, szabályosan megszőkik a harcból. Eliszonyodik, mert a barikád mindkét oldalán eszeveszett dühvel gyilkolnak. Kiábrándul, hite, reménye összeomlik, nem így képzelte a világszabadságért vívott szent harcot. „Sem a gyomra, sem a keze nem bírta az emberölést. Pedig aki nem öl, elmarad a világtól! Csak most ismerte meg magát, s a könnyező belső tükörből egy megsemmisült, szelíd ember nézett vissza. [...] A harc nélküle dőlt el. Csak költő vagyok, gondolta, félálomban, csak, csak, csak! [...] Két forradalom vetette ki magából: az elbukó francia, amit két nappal előtte még vállalt, s a magyar, amit kevesellt. A világeszme hontalanja lett.”⁶ Ünneplés mártírhalálra készül: egyedül kiállni a barikádra és számon kérni az isteneket. Ám egy sebesült munkás kerül az útjába, Petőfi a saját szállására menekíti, ezért a francia rendőrség letartóztatja, és három évre börtönbe zárják. (Szabadulása előtt két évvel, július 31-én erős szúrást érez a szíve táján, a seb érzete megmarad.) III. Napóleon 1852-es decemberi államcsínye előtt Teleki Sándor '48-as emigráns Victor Hugo segítségével kiszabadítja. Betegen, reményvesztetten semmit nem akar, se verseket, se forradalmat, csak hazamenni. Segesvári Sándor asztalosmester álnéven nemzetközi menekült-útlevelével hazatér, és rendre szembe találja magát a makacsul élő Petőfi-legendával. Végül meglátogatja Arany Jánost, ő az egyetlen ember, aki biztos benne, hogy Petőfi meghalt. „Csak tudnám, hogy minek költögetik a holtat?” – kérdezi Petőfi, Arany válasza: „Hagyja meg ezt a kis örömet. Úgy látszik, egy nemzet nem élhet legendák nélkül.”⁷ Az elbeszélés sejtelmes záró képében Arany kitekint az ablakon, látni véli Petőfi elshahánó alakját, hozzá beszél, majd maga elé pillant, de senki nem áll előtte. A váratlan gyorsasággal lezárt elbeszélés szerint a történet Arany látomása. Az elbeszélésen átüt Victor Hugo romantikus stílusa, cselekményszervezése, az allúziók is megerősítik a mester hatását. A Petőfit letartóztató Javert felügyelő a *Nyomorultak* karaktere, Jarnac a francia történelemben fontos szerepet játszó város neve volt, 1569-ben itt győzték le a katolikusok a hugenottákat, a feljelentő ház-mester neve Mouchard, jelentése 'áruló, rendőrségi besúgó, spicli'.

Előrebocsáthatjuk, hogy Cs. Szabó elbeszélése azért izgalmas a mai olvasónak, mert '73-ban megírta a korrekciót, amelyben visszavonja ezt az erősen romantikus és szelíd karakterű Petőfi-képet.

Ugyanitt, a '73-as *Petőfi Párizsban* című esszében ír az elbeszélés motivációjáról. Petőfi erősen benne volt a korban, a nép is gerjesztette és vitatta a költő legendáját, ócsárolta és magasztalta a nemzet özvegyét, és persze számos író is megszólított Petőfi költészete és költészetével szorosan összefüggő emberi magatartása. Az élő legendák mellett az író bevallása szerint Ady hadakozása, aztán Cs. Szabóék mestere, Babits erre adott nagy hatású válasza s a Babits Petőfi-képére ironikusan reflektáló Halász Gábor, Hevesi Sándor inspirálta az elbeszélés megírására, és talán legfőképpen „a mosolygó forradalmár”, barátjának, Illyés Gyulának szintén 1936-os Petőfi-könyve. Az írók mind a valóságos Petőfivel, sorával, a költőszereppel és költészetének értelmezésével foglalkoztak, Cs. Szabó

viszont merész ötlettel egy „mi lett volna, ha” szituációba helyezi Petőfit. És megírja talán a magyar irodalom első ukróniáját.⁸ A kiindulópontok, a körülmények, a személyek valóságosak, egy döntési helyzetben azonban, a valóság logikájából következően, a valóságban is másként folytatódhatott volna a történet. Petőfi valóban tervezte, hogy esküvéje előtt még elmegy Párizsba, Londonba, s ha akkor elutazik, tanúja, részese lehetett volna, hogy a párizsiak elűzik a királyt, Lajos Fülöpöt, belesodródhatott volna a februári fölkelésbe, amely valóban hatással volt a bécsi és a pesti forradalom kitörésére, és ha ezt túléli, akkor a júniusi lázadásba is, mely az „elcsalt forradalomért” tört ki.

A kortárs recepció csupán írói játéknak, ügyes trouvaille-nak vélte Cs. Szabó ukróniáját, egy újabb játékos, extravagáns legendaképzésnek. Utólagos bevallása szerint az író „a nép lelki szükségleteként kialakuló legenda”⁹ is izgatta, ám ezzel a hirtelen ötlettel Cs. Szabó törököt fogott, Petőfi lehetséges párizsi sorsához élete végéig makacsul ragaszkodott.

Petőfit vonzotta Párizs és London, különösen Párizs, a forradalom hazája. A nagy francia forradalom történetét bibliájaként olvasta, onnan várta a megváltó világszabadság kezdetét, a '48-as februári fölkelést is lelkesen üdvözölte. Cs. Szabónak másként volt fontos Párizs. Ugyan Rómában és Londonban élt hosszabban, de valójában két város maradt szívközeli számára, Kolozsvár és Párizs, mondja egy kései interjúban. És azt vallotta, hogy három fontos dátum volt az életében: „a születésem, válás Erdélytől, válás Magyarországtól, a »külhazától«: 1905, 1918, 1949. Van egy negyedik is, 1925.”¹⁰ 1925 első párizsi útjának esztenedeje, mely mindjárt közel egy évig tartott. Erről az útvjáról *Hét nap Párizsban* címmel útikalauzt is ír egy hölgyismerősének, ami szintén '36-ban jelenik meg, mint az *Egy gondolat bánt engemet* elbeszélés, amelyet részben a „nép lelki szükségletére” való reflektálás inspirált, részben az íróársak Petőfi-értelmezése, de nem kevésbé Cs. Szabó írásban felfrissített párizsi útja.

Cs. Szabó számára az európai kultúra igazi megteremtője Párizs, s csak aztán következik Róma, és erős distanciát lát Európa két fele között: „Nyugat-Európának két, teljesen különböző társadalmi ösztöne van, a latin és a germán. [...] A latin társadalom tökéletlenebb, mint a germán, de sokkal emberibb, hibáiban van a vonzó szépsége” – írja a *Téli utazásban* (1956), majd, hogy „tudom, hol ér véget Európa, Calaisnál, Dover már egy másik világ”. A *Haza és nagyvilág* (1960) kötet *Latin-Európa* című fejezetében írja, hogy Latin-Európa az igazi kultúrateremtő, de csak az olasz és a francia, a spanyol már nem, az évezredek távlatban ezek függvényeként létezett. Párizs-rajongásáról számos írásából idézhetnénk, most csak néhány jellemzőt: A *Halfejű pásztorbot* könyve *Párizs* fejezetében: Párizs az „Eszmé és Művészet” hona, ugyanitt: „Egyetlen ország se fogadott annyi egyetemes fogalommal, humanista eszmével s világi szentekkel a határon”, mint Párizs. A *Hét nap Párizsban* kötetben egyetértően idézi Ferrerót: „Párizs a Nyugat utolsó mintaképe” – és hozzáteszi: „Párizs Latin-Európa fővárosa”. Párizs mindenképp fölött – a két háború között valóban a világ szellemi-művészeti centruma, és ráadásul Cs. Szabó szerint „ott még van forradalmi romantika” is, s olyan lenyűgöző a hatása, hogy még Trianon fájdalmát is feledi az oda látogató magyar.

Cs. Szabó 1936-ban megkapja a Baumgarten-díjat, a következő évben nyugat-európai útra indul, ennek tapasztalatából írja meg a *Doveri átkelés* (1937) című esszéjét, a könyv egyik fejezetének *Franciaország* a címe, de valójában Párizs-fejezet. Ebben már azt írja, hogy kifejezetten azért sietett Párizsba, hogy képzeletben megmutassa, körbevezesse Petőfit a korabeli városon, mert: „Ha van világirodalmi igazságtalanság s emberi mulasztás, Petőfi elmaradt párizsi útja az. Készült rá, kö-

telessége volt. Évek óta javítgatom a valóságot [sic!], s ami nem jutott ki az élőknek, áhítatos szerelemmel megadom a láthatatlan útítársnak.”¹¹

De miért is akarja annyira megmutatni a 19. századi, a korabeli Párizst Petőfinek? Tulajdonképpen itt értelmezi először az elbeszélésben megteremtett legendát, de a '73-as esszében árnyaltabb és lényegibb lesz. Itt mintha a maga számára sem tisztult volna le, hogy hangsúlyozottan miért a '48. júniusi fölkeléshez rendeli Petőfit, ráadásul azt a Petőfit, aki leteszi a fegyvert, és nem harcol a világszabadságért.

Petőfi nagy moralista volt, szeplőtelen erkölcsi zsinórmérték, írja, nagy tette vágyott, minden sora a nagy tett előérzete, de a tett a „költészetét mindenestül fölfalta volna”. „Petőfinek követelése voltak, s Párizsban éppen ezekről döntöttek a fegyverek; a júniusi torlaszok két oldalán az ő látomásain vitatkoztak.”

A júniusi fölkelés azért tört ki, mert a februári forradalom ugyan menesztette a királyt, de a polgárság, a Lafayette és Mirabeau nevével jelzett burzsoázia „elsikkasztotta” a fölkelés eredményét és a köztársaság eszméjét. Cs. Szabó minden Párizs- és Franciaország-csodálatával együtt is látta, hogy a francia társadalomban kétféle ember van, mint írja, burzsoá és proletár. „A külvárosok százezernyi nyomorultja csak annyit látott a rendszerváltozásból [értsd: februári forradalom], hogy a köztársaság szűk családi körben osztozik az államjövendőkben, méltányolja a válságot [nem pontos a szóhasználat], amíg az a gyárost sújtja, de lázadást gyanít, mihelyt a munkás felnyög alatta.”¹² A júniusi, mélyen plebejus munkásfölkelés vitte volna végig a forradalmat, ennek radikalizmusa felelt volna meg Petőfi igényének, de a fölkelés véres öldöklésbe torkolt mindkét oldalon. A forradalmat a burzsoázia iszonyú brutalitással leverte, húszezer fölkelőt, javarészt munkásokat gyilkolt le. A legszebb eszmék elbuktak.

„Petőfi megtudta volna, mi az ára egy eszmének. Ha külsőleg kemény és bátor is, szelíd lelke megsemmisül ettől a látványtól. A torlaszon meg tudta volna, hogy nem lehet cserélni, a költészet nem áldozható nagyszívű mozdulattal a cselekvés oltárán, a költő legfeljebb önkéntes áldozata s nem hőse egy polgárháborúnak. Akit az Isten példának rendelt, nem lehet egyszersmind követő. Polgári pantallóban esett el Segesvárnál, civil halott lett volna a párizsi utcán is, ha bevárja a júniusi napokat. Nagyon szelíd volt, s a legnagyobb költő. A szív és géniusz törvényei alól nincs szabadulás. A torlaszon is moralista maradt volna, szent zsinórmérték, több mint akármelyik szabadsághős, néptribun vagy népvezér. Ez a hitem. Lehet, hogy akaratlanul is megsértem forradalmár emléket.”¹³

Cs. Szabó 1936-ban és '37-ben szelíd moralistának látja Petőfit. Tudjuk, a költő itthon a szabadságharc egyik utolsó csatájában esett el, Bem civil ruhás szárnysegédjeként, és nem fegyveres harcosként. Az író ekkor úgy vélte, fegyverrel Petőfi Párizsban sem harcolt volna – mert az erkölcsi zsinórmérték nem szennyezheti be a tiszta eszményt a mocskos valósággal, viszont rádöbbsent volna a Tőke, a Pénz uralmának végtelen cinizmusára és az eszmény megvalósításának a reménytelenségére.

Az elbeszélést és a *Doveri átkelés* esszét itthon írta Cs. Szabó, és az emigrációban is újra és újra visszatér Petőfihez, azonban a romantikus, szelíd Petőfi helyett egy realisabb és sokkal radikálisabb Petőfit mutat föl. Nem kevesebb rajongással és szeretettel, mint a harmincas években, és arra a következtetésre jut, hogy ha Párizsba kijut a költő, igenis fegyverrel harcolt volna, és fegyverrel a kezében halt volna meg. A romantikát a keserű és haragos hang váltja fel, ennek oka kézenfekvő: az író megismerte a hitleri, sztálini és más diktatúrákat Keleten és Nyugaton, átélte a világháborút, szülőföldje másodszori elvesztését, hazája

megszállását, az '56-os magyar forradalom leverését, ő maga emigrációba menekült. És a szelíd humanistát fölváltja a harcos humanista.

Cs. Szabót 1972-ben nyugdíjazták a BBC-ben, de kivételesen még félállásban dolgozhatott, erre hetvenéves koráig volt jogi lehetőség. Elutazik Rómába, Dél-Franciaországba,¹⁴ Svájcba, s egyik francia útján – és innen már Cs. Szabó Júlia-esszéjére hagyatkozunk – vendéglátója, bizonyos Lily báróné (Doblhoff Lily) elviszi Domahidy Ferenchez, gróf Teleki Sándor, a „vad gróf” unokájához. A szintén kalandor, már nagybeteg és öreg unoka egy régi fényképet mutat nagyapja kastélyának kertjéről. A kastélyablakból, amíg ott vendégeskedtek, hat héten át Petőfi és Szendrey Júlia azt a kertet látta, amely majd a *Szeptember végén* verset megihleti. „Szinte kibuggyant a könnyem. Franciaország szívében ujjaim között tartottam a *Szeptember végén* dísztetét.”¹⁵ Az élményből két ragyogó esszé születik a következő évben, a *Petőfi Párizsban* és a *De látod amottan a téli világot* címűek, az előbbi a '36-os elbeszélés alap gondolatának újraértelmezése, az utóbbi Szendrey Júlia perújítása és védőbeszéde. Egy időben írta a két esszét, valószínű, hogy először a Júlia-írás készülhetett el, s utána tért vissza korai elbeszéléséhez, az *Egy gondolat bánt engemet* címűhöz. A két esszé egymást követő lapszámokban jelent meg az Irodalmi Újságban,¹⁶ majd pedig szintén 1973-ban Münchenben, Molnár József nyomdájában.¹⁷

„Nincs a világon még egy vers, amely akaratlanul kegyetlenebb ütésekert mért síron innen, síron túl a megajándékozottra”¹⁸ – írja, Szendrey Júlia védelmében, bár részben Petőfi-portré ez az írás is, mert Petőfit jellemzi, hogy kit és miért választ társának, és milyen volt/lehetett a költő ideája a férfi–nő kapcsolatáról a 19. század közepén.

Cs. Szabó az esszében megrajzolja azt a szeszélyes és erős akaratú Szendrey Júliát, aki a bizonytalan egzisztenciájú, nem túl jó hírű fiatalembert választja férjéül, majd tisztázni akarja, valóban elárulta-e a költőt a nemzet özvegye, ahogy kortársai és az utókor kárörvendő örömmel sejtette és hírelte. Különösen feldühíti Ferenczi Zoltán háromkötetes Petőfi-életrajza,¹⁹ aki becsmérő módon ír Júliáról, idézi: „A férfias hajlamú és férfias mulatságokra, cselekvésre, függetlenségre törekvő nőt a forradalmi események árja és zavarai mindinkább kihozták szelíd nőiességéből és lejtő felé sodorták. Ezek későbbi fejlemények; de csíráik már most fejledezőben voltak a nő lelkében, s midőn a költő elesett, vele meghalt az ő Juliskája is.”²⁰ Majd Ferenczi odáig fantáziál, hogy kijelenti, ha Petőfi nem hal meg Segesvárnál, akkor – ahogyan Horváth Árpáddal tönkrement a frigy – a költővel kötött házassága is boldogtalan lett volna. És dühíti Cs. Szabót Gyulai Pál, a sógor is, aki hazudott, amikor azt állította, hogy Júlia hagyatékban maradt szövegeit, nagy betegen diktált vallomását a koporsóba tette.

Az esszé retorikai remekmű. Cs. Szabó felizzó lelkülettel rajzolja meg Szendrey Júliát, minden során átüt, hogy személyes ügyének tekinti a tisztázandókat. Hosszan idéz Júlia naplójából, írásaiból, leveleiből, szöveges hagyatékából, és hosszan idéz Petőfi Júliához és Aranyhoz írott leveleiből is. Az író lépésről lépésre, ide-oda cikázva a történet idejében, láttató erővel eleveníti meg a kort, a fiatalok szenvedélyes szerelmét, s hántja le az ellentmondásos, különleges fiatal nőről, majd a helyét kereső Nemzet Özvegyéről mindazt, ami csodálatos lényét kitakarta.

Az esszé első fele a szerző szándékai szerint is azonos azzal a sztereotíp képpel, amelyet kortársai, illetve a legenda éltetői Szendrey Júliáról összeraktak. Valóban bájolgóak, rettenetesen giccsesek, manírosak, kulisszahasogatóak a Sándornak írt levelek; melodramát, majd kacér királynőt játszik – szerepekben,

a kor stílusában tévelyeg... És Petőfinek ez tetszik. Mert Júlia más volt, mint a kor női ideálja, a magával szemben igénytelen, egyszerű anya, jó gazdasszony, amilyen például Arany Sárája. Júlia meg? Petőfivel Tacitusról beszélgettek, amikor vajúdni kezdett. Petőfi egy Aranyinak írt levelében Júlia leveléből idéz: „Rabszolgád vagyok; mert szeretlek; királynőd vagyok, mert szeretsz. Úgy hódolok neked, hogy így felöllelek magamhoz” – és ilyenkor fölszikkrik Cs. Szabó ritkán tapasztalható ironikus humora: „Nem adnám egy vak lóért, ha láthattam volna a szalontai jegyző ábrázatát e sorok olvasásakor.”²¹

A második rész, a védőbeszéd a férfi–női szerepjáték gyönyörű leírásával kezdődik, majd az ellentmondásosságában is nagyszerű Júlia fölmagasztalásával folytatódik. Nemcsak Petőfi, Júlia is választott: szembement a jómódú család akaratával, és Sándor mellett állt a kritikus pillanatokban, a követválasztáson is ő bátorította. „Mondom neki, hogy menjünk vissza, de ő határozottan azt felelte, hogy nem megyünk, itt fogunk maradni, itt kell maradnunk, ha agyon akarnak bennünket verni, jól van, verjenek agyon, hanem azt ne mondhassa senki, hogy te hátráltál.”²² A szabadságharc idején otthon ül, feszíti a tehetetlenség, neki, mint a francia forradalom asszonyainak, egy magyar Madame Rolandnak, Petőfi mellett lenne a helye. „A forradalom tüzével játszó asszony tudtán kívül partizán nő szeretett volna lenni” – így, nagy merészen Cs. Szabó,²³ és hozzáteszi, element volna Petőfi és Bem után Törökországba is. Cs. Szabó szerint valódi viszonyukat nem a *Szeptember végén*, hanem a *Beszél a fákkal a bús őszi szél* vers jellemezte: „a sors kifürkészhetetlen akaratából rajta keresztül érintkezik Petőfi a mindenséggel, ő a metafizikai kapcsolótábla”.²⁴ Petőfi nem volt macsó, írja Cs. Szabó, autonóm, szuverén feleséget keresett, intellektuálisan is társat, akiben energia, akarat van, ezért bálványozta Júliát – és repedezik a 19. századi férfijogi társadalom, azaz már e téren is előhírnök Petőfi. Horváth Árpád a maga korának korrekt férfiideája volt, Júlia halálos ágyán diktált confessiója szerint azért ment tönkre a házasságuk, mert Horváth Árpád nem volt Petőfi Sándor, Júlia pedig Petőfihez maradt hű haláláig, és nem kétséges, ha nem hal meg Petőfi, házasságuk boldog lett volna. Az esszé végére Júlia az oltáriszentség tisztaságával felmagasztosul, gyönyörű záró képpel, és az Idea-nő iránti szerelmes vallomással fejeződik be az írás: „Törékeny, szép termet, rövid, sima haj, fekete szeme bandzsít egy kicsit: rátét a varázslatra. Ha lángész, aki belevész, Kelet leggazdagabb virányát tükrözi. [...] Hát én? Néha rajtakapom magamat, hogy egy tavon csónakázom a vár alatt. Régesrég lecsapolták a tavat, bedőlt a vár. Anynyi baj legyen. Áll a csónakban, nevetve néz hamis szemével a fiúra nyírt haj alatt, áll és szaval. Bánom is én, szavaljon akármennyit arról a tűzokádó Sándorjáról, csak ott legyen?”²⁵

A *Petőfi Párizsban* című esszében Cs. Szabó visszatér az *Egy gondolat bánt engemet* című 1936-os elbeszélésre. Azt írja, hogy az első két rész gyöngé, de a harmadik, Petőfi hazatérése és legendájával való találkozása egészében jó. Bár később, egy 1965-ös interjúban így nyilatkozik Márton Lászlónak és Papp Tibornak: „Kérlek szépen, én azokat a novelláimat vállalom igazán szívből, amelyeket 1948-tól írtam. Szóval a későn írottakat. [...] de] a Magyarországon megjelent könyvek közül még ma is közel áll hozzám az a kezdő novellairó könyve, az *Apai örökség* – pedig hát mit tagadjuk, sok benne a gyerekes írás.”²⁶ A korai novella gyöngességét látja, elismeri, hogy a párizsi forradalomról hívebb képet adott Marx, Flaubert, Daniel Stern, de kitarat mellette, bár utólag magát is meglepte, hogy mi vitte „a hamis föltevésre, hogy [Petőfi] megirtózik a barikádokon az eszeveszett polgárhá-

borús vérontástól”²⁷ – de hogy csapot-papot hagyott, és Párizsba ment, Cs. Szabó számára ez ’73-ban sem „hamis föltevés”, hanem evidencia.

A *Petőfi Párizsban* esszé rövid, kökemény vitairat. Azonnal a lényegre tér: ha Petőfi kijut, a júniusi fölkelésben a munkások mellett fegyverrel a kezében a legutolsó pillanatig kitartott volna, a megtorlásában pedig főbe lövik vagy internálják, esetleg átszökhet Angliába. És tovább eljátszik a gondolattal, mi lett volna, ha az 1871-es kommünt is megéri. A poroszok előzőlik Franciaországot, a Nemzetgyűlés tehetetlen, csak a párizsi nép mozdul meg eszeveszett bátorsággal a haza védelmében. „Petőfi is nyúl egy puskáért az első fegyverosztogatáson, s a végső dacolók közt hullott volna el a Pére Lachaise temető falánál, vagy megkötözve hajtották volna a hajadonfőtt ázó, komor idegent egy gyűjtőtábor felé.”²⁸

Nézzük, mivel indokolja az író, hogy Petőfi Franciaországban mégis fegyverrel harcolt volna – és miért gondolja úgy most, ’73-ban, hogy Magyarországon is harcolt volna fegyverrel? Petőfi 1846-tól 1849. július 11-ig írt leveleit, cikkeit tekintti át, az utolsó, Aranyinak írt levélig, szorosán követve a költő erőteljes radikalizálódását. Petőfi a nagy francia forradalom történetét olvassa és bálványozza. Ahogy halad előre, írja Cs., úgy változnak az ideák. Az óvatos „Lafayette és Mirabeau helyére a radikálisabb girondisták kerülnek, azokat leváltja a nyaktiló propagandafőnöke, Marat s a Terror fagyosszentje, Robespierre. Magyarország még csendes, amikor Petőfi a remélt és áhított forradalmat már a nagy történelmi előzmény képére mintázza meg magában.”²⁹

1849 januárjában elesik Pest, a kormány menekül, Petőfi szinte a jakobinusok hangján szól a debreceni cikkében: „A tíz parancsolatból csak egyet tarts meg, annak az egy parancsolatnak is csak egy szavát, azt, hogy »ölj«, mert ha nem te ölsz, téged ölnek. [...] irtóztató körülmények, de bátorság, nemzetem, bátorság, és ismét bátorság, s a haza mentve lesz!” – ez utóbbi Danton jelszava volt a honvédő háborúban, emlékeztet Cs. Szabó. Az író analógiája szerint a ’48-as februári párizsi fölkelés pandantja a márciusi pesti forradalom. De a párizsi munkások fölismerték, hogy elsikkasztották a februári forradalom eredményét, és vakmerő felkeléssel válaszoltak júniusban, amit a burzsoá hatalom brutális mészárlással torolt meg. Magyarországon viszont Petőfi „Igazolva látta gyanúját, hogy [a forradalom] magyar változata megrekedt a helyi Lafayettek és Mirabeauk, azaz pecsovicok hatalmában”.³⁰ Cs. Szabó szerint Petőfi a teljes, a végső szabadságért itthon, Magyarországon is fegyverrel a kezében harcolt volna, de elég hamar belátta, hogy ez a harc nem a remélt világszabadságért folyik a végsőkig. Utolsó, Aranyinak írt levelében keserűen írja, hogy Kossuth menti az írháját, egyedül Bem, a magyar Lazare Carnot³¹ tart ki, s ezért szegődik hozzá, még ha kevés reménnyel is.

Petőfi öntörvényű volt, és a végletekig szuverén. 1849-ben mindenkivel összeveszett, ha a vágyott nagy francia forradalomban teszi ugyanezt, egykettőre nyaktiló alá került volna. Nem szolgált volna diktatúrát, még a jakobinust sem, mást meg főleg nem, írja Cs. Szabó. „Halála után legenda lett belőle éppen radikalizmusa miatt; sokan igazolva érezték, hogy kezdettől fogva életre-halálra kellett volna felkészülni, jakobinus módon” – összegzi a humanista író, és ezúttal is himnikus hangon, közvetlenül a jelenre reflektál az esszé zárása: alakját meghamisították „a Kiegyezés epigonjai”, de változatlanul ő ’56 munkásainak és az 1973. márciusi 15-i³² magyar ifjúságnak az ideája. Petőfi – éppúgy, mint Miczkiewicz, Mazzini, Lammenais – mindig és minden korban az abszolút, a feltétel nélküli szabadság evangélistája, ott is, „amerre nem járt, a párizsi Montrouge és a Saint-Méry utca s a kommunárdok emlékfala a Pére Lachaise temetőben”³³ – mindenütt, ahol meghaltak a világszabadságért.

Cs. Szabó persze csak a magyar szabadságharc vonatkozásában is ugyanerre a következtetésre juthatott volna, de változatlanul kérdés, ha ifjan, hirtelen ötlettől nekibuzdulva írt is egy ellenlegendát, miért ragaszkodik továbbra is ahhoz, hogy Petőfit Párizsba küldje. Közelebb juthatunk a válaszhoz, ha megnézzük két, 1954-ben és 1962-ben, tehát már szintén az emigrációban írt esszéjét – az író a Teleki leszármazottal való találkozás erősen felzaklatta, de a Petőfi-ügy iránti érzékenység addig sem szunnyadt.

A *Petőfiék* kötet egyik jegyzetében Cs. Szabó egy Victor Hugóról szóló korábbi írására utal, *A száműzött sziklája*³⁴ címűre. „1961-ben az Angol Rádió magyar osztálya elküldött négy napra Jersey és Guernsey szigetére, Victor Hugo s az 1848-as magyar emigránsok nyomába. A gyűjtött anyagból alakult ki november 4-én elhangzott megemlékezésem és tetemes kibővítése: ez a tanulmány” – írta az esszé megjelenése lábjegyzetében, 1962-ben. A két sziget már leromlott állapotban van, nem talál közvetlen emlékeket, de gyönyörű vízióban életre kelti az emigráns gócot, és hódol az „őrült titán”, Victor Hugo romantikus nagysága előtt. A kiküldetés, tanulmányút megerősíti fiatalkori sejtését, hogy ha Petőfi '47-ben kimegy Párizsba, és az író ukróniája szerint börtönbe kerül, Teleki Sándor buzgólkodására Victor Hugo minden bizonnyal segítette volna a kiszabadításában. Telekit már Párizsban családi barátnek tekintik a Hugo családnál. Világos után Hugo lapja védi leghevesebben az eltiport Magyarországot, versekben siratja el, néven nevezve Petőfit és Aradot, s amikor 1852-ben III. Napóleon puccsa után emigrációba vonul, Teleki követi. Önkéntes száműzetésében persze mindenféle magyar emigráns – kalandorok és derék hazafiak – megfordul, élőködik az író házában, és az író ezt túri. Cs. Szabó meg mindezt csodálatosnak látja: „Messiási század volt a tizenkilencedik. Hugo több kortársa s néhány barátja egy személyben összeesküvő, földönfutó, hazafi, forradalmár, partizánvezér, filozófus, prédikátor, vallásalapító, a nép bálványa s megénekelt, eleven legenda, akivel egész Európában csupán a londoni rendőr nem törődik. [...] Hugo volt az utolsó titán, aki a modern ember mardosó belső kételyeit is vállalva még úgy tudott hinni a felvirradó új társadalmi Aranykorban, mint az a két gyanútlan, boldog ember, a közelítő világforradalom arkangyali hírnökei: Petőfi es Shelley.”

De Petőfi nemcsak a világforradalom hírnöke volt, vagy még inkább lehetett volna Európában, hanem a szabadságharcunk legendájának hírvívője is – ha nem hal meg, és emigrációba vonul, ahogy erről Jókai Mór halálának 50. évfordulóján ír: „Van abban valami gondviselészerű, hogy a legendák megőrzésére hivatott, félnék Jókai életben maradt, Petőfi ellenben elpusztult. [...] A segesvári legenda kellett a függetlenségi gondolat táplálásához, a halott Petőfi valósággal szellemvérvével itatta a negyvennyolcas eszmét, de az élő Petőfi még sokkal többet ért volna a legendánál. Ha például élve kijut a bujdosókkal, a negyvenkilences magyar emigrációnak is lett volna egy európai híru s méretű költője, aki a lengyel Miczkiewiczhez hasonlóan egy világnyelven: franciául tudósíthatott volna nemzete nagy peréről a világ ítélőszéke előtt. A sors úgy akarta, hogy csak a hazai, belső emigrációnak legyen szószólója Jókai személyében”³⁵ – két évvel '56 előtt még nem sejtí, hogy a magyar forradalom és a magyar szabadságeszme szószólója, őrzője pontosan az '56-os magyar írói emigráció lesz.

És meg egy fontos érve van Cs. Szabónak Petőfi Párizsa mellett. Urbán György egy kései interjúban³⁶ arról is faggatta Cs. Szabót, hogy miért van kisebbségi érzésük a magyar íróknak Nyugat-Európában – már azoknak, akik nem élnek ott évtizedek óta. Még Kosztolányi is panaszosan írja, hogy „néma gyermek minden kis magyar / s a Nagyvilág nem érti a szavát”. Cs. Szabó szerint csak a korai

romantika óta van jelen ez az érzés, korábbi századokban – Balassi, Zrínyi, Pázmány, Janus Pannonius – meg sem értették volna a fogalmat. De 1526 és 1711 között „már-már végelgyengülésig kivérzett az ország”, és az erre való folytonos emlékezés ugyanúgy kiválthatta volna a kisebbségi érzést, mint a megújulás elemi vágyát. A 18. század ébred először a lemaradásunkra, „csüggedés helyett azonban ugródeszkájuk a szégyenérzet. Ez lök ki az önelégült, zsíros provincializmusból.” „Dac és kétségbeesés jó szövetségesnek bizonyult, kiváltotta a nyelvújítást, Kazinczy és Bacsányi hol párhuzamos, hol meg polarizált életében, utánuk Széchenyitől Petőfiig a negyedszázados reformkort, s a huszadik század küszöbén a Nyugat körüli forrongást.”³⁷ S „a reformkor végén már van egy igen művelt és bonyolult lelkű költőnk, a tökéletesen félreismert »népies« Petőfi, akiből teljességgel hiányzik az önmarcangoló kisebbségi érzés. Egy novellisztikus fiatalkori »fantáziám« kiteszi őt Párizsba, hadd lám, elcsüggeszti-e vagy megtöri a szorongásos magyar közérzet, hogy ó, Jaj!, leszakadtunk a Nyugatról. Egy csöppet sem érezte volna, ahogy [a] kortársban, Liszt Ferencben sincs gátlás.”³⁸ A magyar irodalomnak ez volt az utolsó nemzedéke, amelyik kisebbségi érzés nélkül lépett be Európába, utána, teszi hozzá, már Kosztolányi is csak „szepegve” közeledett hozzá.³⁹

„Hasonmás ... barát és jelkép” – írta '36-ban, majd '73-ban is Petőfi-szövegei elé Cs. Szabó. Számára Petőfi volt az Idea költő-ember, az „egyetlen magyar költő, akinél szó és tett fedi egymást”. Világpolgár, „szeplőtelen erkölcsi zsinórmérték”, a világszabadság hírnöke és haláláig elkötelezettje – ez az alfája és ómegája Cs. Szabó Petőfi-képének. A harmincas években Petőfi legendája szólítja, Párizsba küldi, és szelíd humanistának akarja látni Petőfit – olyannak, amilyen mestere, Babits nemzedéke, és barátja, Illyés, és persze amilyen maga is volt. De a 20. század közepének történelmi tapasztalatai a szelíd humanistát megkeményítették, és radikális, harcos humanistává változtatták – és megváltozott a Petőfi-kép is.

Franciaország, Párizs, egyáltalán az eszményi, a kultúrateremtő Európa Cs. Szabó ideája volt, a végigvitt forradalom Petőfié, s ez a két idea Cs. Szabó emigrálása után forrott össze. A kultúra megvalósult ideáját csak Cs. Szabó tapasztalhatta meg, ezért kellett körbevezetni Petőfit Párizsban, és sajgó hiánnyal eljátszani a gondolattal, hogy másként, méltóbban, emelkedettebben is alakulhattott volna Petőfi sorsa is.

Cs. Szabó szerint Petőfi minden szempontból kompatibilis volt Párizshoz. Költőként és magánéletében is világpolgár. Szendrey Júliával való kapcsolatában is előbbre és *nyugatabbra* járt koránál: Júlia emancipált, egyenrangú nő, társ a szerelemben, az intellektusban és a hétköznapokban, Petőfi mellett kiteljesedhetett volna írói énjé is, lehetett volna a magyar George Sand, és boldogok lettek volna.

A 19. század, a romantika kora, ahogy Victor Hugo kapcsán írta, „messiás század” volt: még makulátlan hittel és szenvedéllyel lehetett azonosulni olyan fennkölt fogalmakkal, mint szabadság, világszabadság, testvériség és egyenlőség – de csak Franciaországban, ahol nemcsak a forradalom eszménye és romantikája élt, de ezért a romantikáért a párizsiak a vakmerőségig elmentek. Elmentek a végsőkig 1848 júniusában is, 1871-ben is, és száz évvel korábban is. Magyarországon 1848–49-ben a csekonicok félig vitték a forradalmat, a poshadt kiegyezés pedig megalkuvásra kényszerítette a kor legkiválóbb íróját, Jókait, Aranyt pedig, bár deklarálta a „kiegyezés korának mestere és példaképnek”⁴⁰ titulálta, lelkileg megnyomorította. Petőfi nem vállalta volna egyik szerepet sem,

barátai holtában is pirultak előtte. Petőfihez az illett volna, hogy előbb a szabadság, a világszabadság angyali hírnöke, utóbb pedig a magyar szabadság eszméjének hírvivője, az eszményi magyar szabadságharc legendájának szószólója és őrzője a nagyvilágban. Világirodalmi költő és világirodalmi jelkép – persze, lehetőleg franciául.

Cs. Szabó László élete végéig ragaszkodott az ideához, '65-ben írt és '82-ben véglegesített önéletrajzában, a *Hűlő árnyékban* még tovább megy, ez Petőfi-ideaképének megkoronázása: „Fiatalságomban tapasztalatlanul ítélkeztem a francia forradalomról, sok mindenben elítéltem. Annál jobban becülöm ma. *De l'audace, de l'audace, de l'audace!*, merészség, merészség s újra csak merészség kellek! Egy magyar Lazare Carnot, szenvedélyes új jakobinus hiányzott a népfölkelés éléről a kimerült, de halni mégsem akaró országban, Carnot magyar nyelven feltámadt jakobinus szelleme, hogy megmentse [sic!] Aradot, Temesvárt, Nagyváradot, Nagyszalontát, Zilahot, Nagykárolyt, Ungvárt, Kassát, Losoncot, Érsekújvárt, a Csallóközt, Nyitrát, Szabadkát, s öklével a táncoló asztalon kiverekedje Erdély önrendelkezését. Ő lett volna a magyar politikai realista. Ha Petőfi ilyen háborúban esik el, irigyelni való hősi halál lett volna, nem értelmetlen és buta, mint a segesvári. De hiszen az a vérbeli magyar jakobinus éppen ilyenről álmodott huszonnégy éves korában!”⁴¹

A Tanár úr, ahogy az emigrációban a megszólítás személyes jelenléte nélkül is kijárt neki, ilyennek teremtette, ilyennek szerette Petőfit – és ilyennek szerette volna önmagát. A romantikus Cs. Szabó elvállaltan is magára is szabta ezt az ideaként megteremtett Petőfi-alakot, a mélyben rejtőző titkos énjét ebben a Petőfiképben vallotta meg. Ha a vérbeli jakobinusságot a gyakorlati életben aligha vállalta volna, ez a fajta szabadságesezmény, életeszmény élete végéig megmaradt – legalább az eszmény mértékének.

JEGYZETEK

¹ A rövid életű Könyves Kálmán Kiadó gondozásában: *Kárpát kebelében. Szellemi utazás*, szerk. SAS Péter, utószó POMOGÁTS Béla, 1994; *Hunok nyugaton*, 2. kiad. (1994); *A tág haza. Összegyűjtött versek*, szerk., előszó CZIGÁNY Lóránt, 1995.

² A kiadásról Sárközi Mátyás írja, hogy a Bisztrai Farkas Ferenc kezdeményezte szövetség évente négy kiadványt tervezett, a sorozat első kötete Cs. Szabó László novellája volt. „Társaság azonban csak a kötet megjelenése után, 1937. január 27-én alakult meg az Iparművészeti Múzeum nagytermében. A szövetség elnökévé Ugron Gábort, társelnökévé gr. Bethlen Margitot és Fitz Józsefet választották meg.” SÁRKÖZI Mátyás, *Csé, Kortárs*, Budapest, 2014, 46.

³ Idézi SÁRKÖZI, *uo.*

⁴ PAPP Endre, *Cs. Szabó László*, MMA Kiadó, Budapest, 2022, 155.

⁵ Cs. SZABÓ László, *Egy gondolat bánt engemet = Uő, Apai örökség*, Franklin Társulat, Budapest, 1937, 153.

⁶ *Uo.*, 167.

⁷ *Uo.*, 177.

⁸ Az ukrónia történelemre alkalmazott utópia, a történelmi logika átalakítása olyanra, amilyen lehetett volna. A fogalmat Charles Renouvier filozófus találta ki 1876-ban. Az irodalmi ukrónia az utópia sajátos műfaji párja, olyan időt, cselekményt jelenít meg, amely nem történt meg, de megtörténhetett volna.

⁹ Cs. SZABÓ László, *Petőfi Párizsban = Uő, Petőfiék*, Aurora, München, 1973, 11.

¹⁰ Cs. SZABÓ László, *Hűlő árnyékban = Uő, Hűlő árnyékban*, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1982, 66.

¹¹ Cs. SZABÓ László, *Doveri átkelés = Uő, Doveri átkelés – Magyar néző – Fegyveres Európa*, MMA Kiadó, Budapest, 2022, 96.

¹² *Uo.*, 97.

¹³ *Uo.*, 98.

¹⁴ Svájcban szétfagyott az úton, súlyosan megbetegedett, és ekkortól már haláláig betegségek gyötrik. SÁRKÖZI, *i. m.*, 175–176.

¹⁵ Cs. SZABÓ László, *De látod amottan a téli világot* = Uő, *Petőfiék, i. m.*, 28.

¹⁶ A *Petőfi Párizsban* az Irodalmi Újság 1973/2. számában, a *De látod amottan a téli világot* az 1973/3-as és 4-es számában.

¹⁷ Sárközi közlése: Molnár József, hogy jobb kedvre derítse a betegeskedő író, az Auróra Kis-könyvek sorozatban kiadta az Irodalmi Újságban megjelent esszét és a *De látod amottan a téli világot* esszét. „Ezek egyike régtől fölmelegített történet [*Petőfi Párizsban*]: harminchat évvel korábbi, első könyve, az *Egy gondolat bánt engemet* alapötlete volt, szerepelt aztán az *Apai örökség* című novellagyűjteményben is, most a negyedik bőrt húzta le róla, de már hozzáfűzött elmélkedésekkel.” Pontosítanunk kell Sárközi Mátyást, ez új szöveg, melyben visszavonja az elbeszélés állítását.

Cs. Szabó életműsorozatát 2018-ban indítottuk el az MMA Kiadónál, első három kötetét Szakolczay Lajos szerkesztette, első darabja *Hazajáró lélek* címmel az Irodalmi Újságban megjelent, irodalmi tárgyú írásait gyűjtötte egybe. Sajnálatos és megtévesztő módon három önálló Petőfi-írást közöl a kötet: *Petőfi Párizsban, De látod amottan a téli világot* és *Özvegyi fátyol nélkül* címmel, holott e két utóbbi írás egyetlen esszé. A félreértést az okozhatta, hogy a Szendrey-esszé két lapszámában, folytatásban jelent meg, a folytatásnak pedig új címet adott. Cs. Szabó a müncheni kötet jegyzetében megerősíti, hogy a Júlia-esszé egyetlen írás.

¹⁸ Cs. SZABÓ, *Egy gondolat... i. m.*, 30.

¹⁹ Ferenczi Zoltán, *Petőfi Sándor I–III*. Franklin Társulat, 1896. A Kisfaludy Társaságtól a Széher Árpád-jutalommal kitüntetett pályamű. Ferenczi a Kisfaludy Társaságnak, 1903-tól a Magyar Tudományos Akadémiának és a Petőfi Társaságnak is tagja volt, utóbbinak 1886-tól, 1907 és 1923 között pedig alelnöke.

²⁰ Cs. SZABÓ, *Egy gondolat... i. m.*, 41.

²¹ *Uo.*, 48.

²² *Uo.*, 49.

²³ *Uo.*, 50.

²⁴ *Uo.*, 57.

²⁵ *Uo.*, 64. Cs. Szabó az esszé lábjegyzetében még Illyésnek is megbocsátja, hogy az 1936-os Petőfi-könyvében nem becsülte túl Júliát: „Illyés Gyula Petőfi-tárgyú, új darabjában [visszont] (*Az ünnepelt*, Kortárs, 1973. március), amely nagyrészt Szabadszálláson és a Kunságban történik, Júlia viselkedése kitűnő. A szerző melegebben ír róla, tehát valószínűleg melegebben is érez iránta, mint egy emberöltő előtt, a Petőfi-életrajzban.” *Uo.*, 49.

²⁶ Cs. Szabó László *ünnepi megkönyörkezése*. Cs. Szabó Lászlóval beszélget Papp Tibor és Márton László (1965). Kortárs, 2014. február. https://epa.oszk.hu/00300/00381/00189/EPA00381_kortars_2014_02_22658.htm

²⁷ Cs. SZABÓ, *Petőfi... i. m.*, 11.

²⁸ *Uo.*, 13.

²⁹ *Uo.*, 14.

³⁰ *Uo.*, 19.

³¹ Lazare Carnot (1753–1823) tábornok, hadmérnök, matematikus, a „Nagy Carnot”. Csatlakozott a Nagy Francia Forradalomhoz, tagja volt a Nemzeti Konventnek, majd a Direktóriumnak is, megszervezte a nemzeti hadsereget, 1793-ban nagy szerepe volt a Franciaországot megtámadó Habsburg-csapatok legyőzésében.

³² Az 1956-os forradalom és röviddel a '68-as prágai tavasz leverése és a hazai reformok leállítása után az első jelentős tiltakozás Budapesten. „Nacionalista” tüntetés miatt több száz fiatalt állítottak elő, 41 személyt letartóztattak.

³³ Cs. SZABÓ, *Petőfi... i. m.*, 23.

³⁴ Cs. SZABÓ László, *A száműzött sziklája*, Új Látóhatár, 1962/1.

³⁵ Cs. SZABÓ László, *Jókai*, Új Hungária, 1954. jún. 25.

³⁶ *Azért is! Három beszélgetés Urbán Györggyel* = Cs. SZABÓ, *Hűlő... i. m.*, 292–293.

³⁷ *Uo.*

³⁸ *Uo.*, 293.

³⁹ Ady persze kivétel, ő részben Léda miatt ment Párizsba, barátai hasztalan próbálták összeismertetni francia írónkkal, Ady a „hotelszobák lakója” volt, „úgy élt Párizsban, mint a kivetrt bölény az eltűnő magyar tölgyrengetegben” – de jó ösztönrel húzódott vissza, mert „mit nyerhetett volna esztétikai vitákból az a költő, aki vizionáló óráiban egy keresztfn csüngött, a magyar szegények megváltó kezeseként?” Nem Baudelaire volt a rokona, valamennyit megismert a szimbo- listákból, hanem a 16. század – írja Cs. Szabó. Cs. SZABÓ, *Téli utazás, i. m.*, 165–166.

⁴⁰ Cs. SZABÓ László, *Arany a szabadságharc után*, Új Látóhatár, 1953/6.

⁴¹ Cs. SZABÓ, *Hűlő... i. m.*, 124.